

Bergama Ulu Camii Hakkında Bazı Görüşler*

Kubilay ARPACI**

ÖZ

Yıldırım Bayezid'in Anadolu'da hüküm süren beylikler üzerine yaptığı seferler sonucunda pek çok beylik Osmanlı'ya tâbi olmuş ve böylece Osmanlı'nın Anadolu'daki hakimiyeti perçinleşmeye başlamıştır. Hakimiyet alanını genişletmenin yanı sıra özellikle bürokratik, mali ve askeri alanlarda yapılan hamleler ile Osmanlı'nın ilk imparatorluk denemesi olarak kabul gören bu dönem aynı zamanda mimari alanında da birtakım yenilikleri beraberinde getirmiştir. İnşa edilen yapıların plan anlayışı ve tasarımlarında yeni denemelerin uygulanması ve ayrıca çevre kültür etkilerinin gözlemlenmesi bu durumu destekler niteliktedir. Bu bağlamda ön plana çıkan yapılardan biri de Bergama Ulu (Yıldırım) Camii'dir.

Taç kapısında yer alan kitabesine göre 1398-1399 yılında inşa edilen Bergama Ulu Camii, derinlemesine yönelik üç sahından oluşan bir yapıdır. Caminin cephe düzenlemelerinin ana odağı, kuzey cephesindeki sivri kemerli taç kapısıdır. Gotik üslubun karakteristik özelliklerinden biri olan bu sivri kemer uygulaması taç kapıda kademeli olarak yapılmış profillerle vurgulanmıştır. Yapı, gerek plan şeması ve gerekse taç kapı tasarımı bakımlarından Osmanlı Mimarisi için “yeni” bir deneme olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla, Yıldırım Bayezid döneminde inşa edilen diğer yapılarda gözlemlenen farklı tasarımların izleri bu camide de takip edilebilmektedir.

Literatürde konuyla ilgili yer alan kaynaklar Bergama Ulu Camii'ne dair ayrıntılı bilgi vermekte, bazı çalışmalar yapıyı etki bağlamında inceleyerek Gotik üsluba atıf yapmakta ve çağdaşı sayılan Beçin Ahmed Gazi Medresesi (1375) ile bağlantı kurmaktadır. Nitekim, her iki yapıda da yer alan Gotik üsluba sahip taç kapı tasarımı da bu durumu desteklemektedir. Bununla birlikte, etkinin kaynağı bakımından

* Bu makale, 2025 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı'nda tamamlanan *Batı Anadolu Mimarisinde Cephe Düzenlemeleri: Akdeniz Etkisi (14-15. Yüzyıl)* başlıklı doktora tezinden üretilmiş olup yeni bulgular doğrultusunda geliştirilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE.

E-posta: kubilay.arpaci@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9929-8737.

DOI: 10.32704/erdem.2025.88.027

Makale Gönderim Tarihi: 13.09.2024 - Makale Kabul Tarihi: 16.12.2024 (Araştırma Mk.)

ele alındığında *Bergama Ulu Camii, Akdeniz çevresindeki Haçlı devletlerinde görülen mimari üslup ile bağlantılı mıdır?* sorusu bu çalışmanın temel araştırma sorusudur. Dolayısıyla çalışmanın başlıca amacı da, Bergama Ulu Camii'ni etki çerçevesinde değerlendirerek Haçlı devletlerindeki mimari anlayışla bağlantısını benzer örnekler üzerinden açıklamaktır. Çalışmanın bir başka amacı ise yapının inşasında görev alan sanatkar ve/veya ustaların sahip oldukları mimari hafızayı yapıya uygulamalarındaki aracı rollerine açıklık getirmektir. Araştırma kapsamında yöntem olarak literatür taraması, saha araştırması ve fotoğraflama kullanılmıştır. Saha araştırması Bergama'nın yanı sıra Akdeniz'in önemli merkezleri arasında yer alan Rodos ve Kıbrıs adalarında gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, Bergama Ulu Camii'ndeki taç kapı tasarımının Akdeniz çevresindeki Haçlı devletlerinde görülen mimari anlayıştan kaynaklandığı sonucuna varılmış ve bu bağlantı Rodos ve Kıbrıs adalarındaki örnekler üzerinden açıklanmıştır. Ulaşılan bir başka sonuç ise bu etkinin sanatkar ve/veya ustaların, hatta bunların mensubu olduğu atölyelerin aracılığıyla yayılmış olduğunun anlaşılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Yıldırım Bayezid, Erken Osmanlı Mimarisi, Bergama Ulu Camii, Haçlı Devletleri, Gotik, Etki.

Some Opinions About The Bergama Great Mosque

ABSTRACT

As a result of Yıldırım Bayezid's expeditions against the principalities ruling in Anatolia, many principalities were subject to the Ottomans and thus the Ottoman dominance in Anatolia began to be strengthened. In addition to expanding its area of dominance, this period, which is accepted as the first imperial attempt of the Ottoman Empire, especially with the moves made in the bureaucratic, financial and military fields also brought some innovations in the field of architecture. The application of new essay in the plan and designs of the constructed buildings and the observation of the environmental culture effects support this situation. One of the structures that come to the fore in this context is the Bergama Great (Yıldırım) Mosque.

According to the inscription on the portal, the Bergama Great (Yıldırım) Mosque, built in 1398-1399, is a structure consisting of three naves. The main focus of the facade arrangements of the mosque is the pointed arched portal on the north facade. This pointed arch application, which is one of the characteristic features of the Gothic style, is emphasized by the profiles made gradually on the portal. The building can be described as a "new" experiment for Ottoman Architecture in terms of both the plan and the portal design. Therefore, the traces of different designs observed in other buildings built during the reign of Yıldırım Bayezid can be followed in this mosque as well.

The sources in the literature on the subject give detailed information about the Bergama Great Mosque, some studies examine the building in the context of influence, refer to the Gothic style and establish a connection with its contemporary, Beçin Ahmed Gazi Madrasa (1375). As a matter of fact, the Gothic-style portal design in both buildings supports this situation. However, in terms of the source of the influence, is the Bergama Great Mosque related to the architectural style in the Crusader states around the Mediterranean? The question is the main research question of this study. Therefore, the primary aim of the study is to evaluate Bergama Great Mosque within the framework of its influence and to explain its connection with the architectural style in the Crusader states through similar examples. Another objective of the study is to clarify the intermediary roles of the artists and/or masters involved in the construction of the structure in applying the architectural memory they possessed to the building. Within the scope of the research, literature review, field research and photography were used as methods. In addition to Bergama, the field

research was carried out on the islands of Rhodes and Cyprus, which are among the important centers of the Mediterranean. In the study, it was concluded that the source of the design of the main portal of the Bergama Great Mosque is the architectural style of the Crusader states around the Mediterranean, and this connection was explained through examples from the islands of Rhodes and Cyprus. Another conclusion reached is that it is understood that this influence has spread through the artists and/or masters, and even the ateliers to which they belong.

Keywords: Yıldırım Bayezid, Early Ottoman Architecture, Bergama Great Mosque, Crusader States, Gothic, Influence.

Giriş

Sultan I. Murad'ın vefatı ve ardından vasiyeti üzerine Bayezid'in tahta çıkarılması, şehzade Yâkub'un ise idam haberi Anadolu coğrafyasında Osmanlı'ya tâbi olan beyliklerin isyan hareketine kalkışmalarına ve Karamanoğlu'nun etrafında toplanmalarına neden oldu (Yinanç 1970: 369-392). Emecen'e göre bu durum karşısında Bayezid, Anadolu coğrafyasının tamamında kendi hakimiyetini sağlama ve doğrudan merkeze tâbi bir idare tarzı kurma siyaseti izledi (Emecen 2021: 141). Anadolu'ya geçerek 1389-1390'da Alaşehir'i zaptetti ve Batı Anadolu'da hüküm süren beylikleri; Aydın, Germiyan, Hamîd, Menteşe ve Saruhan'ı idaresi altına aldı. Ardından Mayıs 1390'da Karamanoğlu Beyliği'ne karşı harekete geçerek Beyşehir'i ele geçirdi (İnalcık 1992: 232). Karamanoğlu Alâeddin Bey'in elçi göndererek barış istemesi üzerine Beyşehir'e bağlı Köşkbükü köyünün batısındaki topraklar Osmanlı'ya bırakılmak kaydıyla 1391 yılında barış tesis edildi (Sümer 2001: 457).

1391'in baharından 1394'ün yazına kadar beyliklere yönelik yapılan hareketlerde Bizans imparatorunun oğlu Manuel (Palaiologos) de Bayezid'in safında yer almıştı. Osmanlı'nın Candaroğulları'na karşı hareketini Kadı Burhaneddin'e karşı verilen mücadelesi takip etti. Kadı Burhaneddin'in hakimiyet alanındaki yerlerin ele geçirilmesi Osmanlı'nın Anadolu'nun iç kesimlerinde ve doğusunda yayılmalarının ana dayanak noktasını teşkil etti. Elbistan-Malatya istikametine doğru ilerleme sağlandı ve böylece Anadolu'nun önemli bir kısmı Osmanlı hakimiyetine girdi (Emecen 2021: 142). Bayezid zaptettiği yerlere idare memurları ya da beyler atadı (Dukas 1956: 9).

Timur'un Selçuklular ve İlhanlılar'ın mirasçısı olmak iddiasıyla Anadolu coğrafyasında hakimiyet kurmak istemesi ve Yıldırım Bayezid'in ise Selçuklular'ın varisi olma gayesi doğrultusunda Anadolu'da siyasal birliği sağlama düşüncesi zaman içerisinde bu iki hükümdarın karşı karşıya gelmelerini kaçınılmaz kıldı. Nihayetinde Bayezid ile Timur, 28 Temmuz 1402 tarihinde Ankara dolaylarındaki Çubuk Ovası'nda karşı karşıya geldiler. Bayezid'in Ankara Savaşı'nı kaybetmesi üzerine gerek Osmanlı şehzadeleri gerekse eski topraklarına yeniden erişen Anadolu beyleri Timur'un hakimiyetini tanıdı ve Osmanlı'da Fetret Devri/Dönemi olarak adlandırılan bir kargaşa dönemi başladı (İnalcık 2010: 116; Emecen 2014: 69; Emecen 2019: 93).

Yıldırım Bayezid dönemi Anadolu’da birliğin sağlanmaya çalışıldığı bir dönem ve bilhassa bürokratik, mali ve askeri alanlarda yapılan hamleler ile ilk imparatorluk denemesi olarak kabul görmektedir (Emecen 2014: 69). Bu dönemde; cami, zaviye, han ve köprü gibi pek çok yapının vücuda getirilmesi ise seri hamlelerin yalnızca bürokratik, mali ve askeri alanlarla sınırlı kalmadığını aynı zamanda mimari alanında da kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. İnşa edilen çeşitli yapılarda Haçlı Devletleri’nin mimari anlayışı çerçevesinde Gotik üslubun etkisinin gözlemlenmesi de bu etkinin menşinin ne olduğu ve yayılışının nasıl gerçekleştiği gibi soruları gündeme getirmektedir. Burada başrolün şüphesiz sanatkârlara ait olduğunun altını çizmek gerekir. Tanman’a göre bu durum, o dönemde Batı Anadolu beyliklerinin Osmanlı idaresine alınmasıyla birlikte buradan gelen/ getirilen ustalar ya da Osmanlı’nın Batı ile olan ilişkileriyle (ticaret vb.) açıklanabilir (Tanman 2005: 222).

Yıldırım Bayezid döneminin yapılarından Bergama Ulu (Yıldırım) Camii (1398-1399), Ankara Savaşı’ndan henüz birkaç yıl önce inşa edilmiştir. Timur’un savaş sonrasında birkaç gün Bergama’da kaldığı bilinmektedir. Caminin o günlerde/dönemde tahrip edilip edilmediği konusunda literatürde herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bergama Ulu Camii, Anadolu’da Haçlı Devletleri’ndeki mimari anlayışın etkilerinin izlenebilmesi açısından önemli bir örnektir.

Bergama Ulu Camii’nin günümüze ulaşmış olması bilhassa mimari açıdan değerlendirilebilmesine olanak sağlamış, yapıya yer veren ve/veya müstakil bir şekilde ele alan çalışmalar ise daha çok 1960’lı yıllardan sonra kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı dönemi yapıları içerisinde Bergama Ulu Camii’ni de ele alan başlıca çalışmalar arasında; Ekrem Hakkı Ayverdi’nin “İstanbul Mi’mârî Çağının Menşe’i Osmanlı Mi’mârîsinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)”, Bozkurt Ersoy’un “Bergama Camii ve Mescitleri” ve Yıldırım Özbek’in “Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)” başlıklı eserleri öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra Bozkurt Ersoy’un “Bergama Ulu Camii” başlıklı makalesi camiyi müstakil olarak ve ayrıntılı bir biçimde incelemekte, M. Baha Tanman’ın “14. ve 15. Yüzyılların Anadolu Türk Mimarlığında Gotik Etkiler” ve Machiel Kiel’in “Cross-Cultural Contacts in 14th Century Anatolia Gothic Influences of the Architecture of the Turcoman Principalities of Western and Central Anatolia (Examples from Antalya, Bergama, İstanosz, Niğde and Peçin)” başlıklı makaleleri de camiyi bilhassa etki açısından inceleyerek bunun Gotik etki

olduğunun altını çizmektedir. Özbek ve Kiel ayrıca bu etkinin Beçin Ahmed Gazi Medresesi ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.

Bu çalışmanın başlıca amacı; Bergama Ulu Camii'nin taç kapısında Kıbrıs Krallığı ve St. Jean Şövalyeleri gibi Haçlı devletlerinin mimarisinden kaynaklı olarak gözlemlenen üslubun Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin inşasından daha öncesine dayanan başka mimari yapılarla da bağlantılı olduğunu örneklerle ortaya koyabilmektir. Araştırma kapsamında literatür taraması, saha araştırması ve fotoğraflama yöntemleri kullanılmıştır. Akdeniz'deki Haçlı devletlerinin önemli merkezleri arasında yer alan Rodos ve Kıbrıs adalarında saha araştırması gerçekleştirilmiştir.

BERGAMA ULU CAMİİ'NİN PLAN VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Bergama Ulu Camii'nin kuzey cephesindeki taç kapısında yer alan inşa kitabesine göre Yıldırım Bayezid tarafından H. 801 (M. 1398-1399) yılında yaptırılmıştır (**Fotoğraf 1a-1b**). Kitabe metninin Türkçe okunuşu aşağıdaki gibidir (van Berchem 1912: 8; Ayverdi 1966: 377; Tüfekçioğlu 2001: 86):

1- Enşee hâze'l-mescide'ş-şerîfe el-câmi'a

2- 'latîfe sultânu's-selâtini'l-a'zam emîru'l-ümerâi'l-'Arabî

3- ve'l-'acem nâsiru'l-guzâtî ve'l-mücâhidîn Bayezid Han bin Murad Han halleda'llâhü mülkehû fî târîhi seneti ihdâ ve semânimie.¹

¹ Kitabenin anlamı şu şekildedir: Bu şerefli mescidi ve güzel camiyi büyük sultanlar sultanı, Acem ve Arap ülkelerinin emirler emiri, gazilerin yardımcısı Murad Han oğlu Bayezid Han -Allah mülkünü devamlı kılsın- sekiz yüz bir yılında yaptırmıştır. Bkz.: Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara 2001, s. 86.

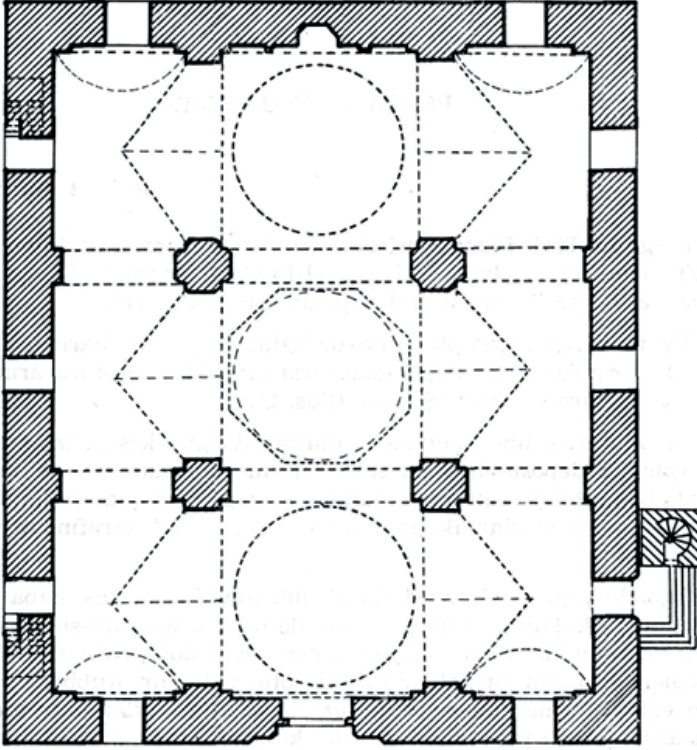

Fotoğraf 1a: İsveçli Arkeolog Prof. Dr. Axel Waldemar Persson'un objektifinden Bergama (1938). **Fotoğraf 1b:** Bergama Ulu Camii detay. (Kaynak: <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/download/alvin-record:94450/ATTACHMENT-0001.tiff>)

Dikdörtgen planlı cami, derinlemesine gelişen üç sahından meydana gelmektedir. Dokuz birimli olarak tasarlanan yapının mihrap aksındaki sahnınları sekizgen kasnaklar üstündeki kubbe, yan sahnınları ise beşik tonoz ile örtülüdür. Farklı boyutlardaki kahverengi/bej renkli kesme taş ve yer yer devşirme malzeme kullanılarak inşa edilen dikdörtgen kütleli yapının kuzey ve güney cepheleri üçgen alınlık biçiminde sonlanmışıştır (Ersoy 1988: 60; Ersoy 1989: 9; Özbek 2002: 171) (**Fotoğraf 2**) (**Çizim 1**).

Fotoğraf 2: Bergama Ulu Camii.

Çizim 1: Bergama Ulu Camii'nin planı. (Kaynak: Bozkurt Ersoy, "Bergama Ulu Camii", *Sanat Tarihi Dergisi* 4, s. 58.)

Yapının görünümü ve plan şeması, burayı 1832'de ziyaret eden Charles Texier'in burayı Justinianus döneminden önce yapılmış bir Bizans kilisesi olarak tarif etmesinde etkili olmuştur. Texier, yapının camiye sonradan dönüştürüldüğünden ve eski Ayasofya ismiyle anıldığından bahsetmiştir. Bunun yanı sıra, kesme taşla inşa edildiği ve iki kubbeyle örtülü olduğu bilgisine yer vermiştir. İnşa tarihini belirleyebilmek için yapı üzerinde kitabe, süsleme gibi detayların olmadığına da vurgu yapmıştır. (Texier 2002: 381). Ekrem Hakkı Ayverdi, eski Bergama Müzesi Müdürü Osman Bayatlı'dan naklettiği bilgilerden hareketle bu durumun yapının o tarihte metruk durumda olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.²

² 1900'lü yılların başına kadar harap bir durumda olan cami, Bergama kaymakamı Kemal Bey tarafından 1905 yılında tamir ettirilmiş ve caminin kitabesi de bu süreçte çıkartılmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966, s. 375; Osman Bayatlı, "Bergama'da Türk-İslâm eserleri", *V. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 280.

Bergama Ulu Camii'ndeki derinlemesine gelişen plan şeması, 12. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'daki çeşitli yapılarda görülmektedir.³ Öyle ki, bu plan tipi İlhanlılar'a ait Niğde Sungur Bey Camii (1316-1335), Aydınoğlu Beyliği'ne ait Birgi Ulu Camii (1313) ve Menteşeoğlu Beyliği'ne ait Milas Ulu Camii (1378) gibi Beylikler Dönemi'ne ait yapılarda da uygulama alanı bulmuştur (Öney 2007: 11-12). Erken Osmanlı Mimarisi'nde ise "yeni" olarak nitelendirilebilecek bu plan şemasının kullanımında; Bergama Ulu Camii, Balıkesir Yıldırım Camii ve Filibe Murad Hüdavendigâr Camii'ni ön plana çıkartmak gerekmektedir.

Yıldırım Bayezid'in saltanat dönemine (1389-1402) tarihlendirilen Balıkesir Yıldırım Camii (Ayverdi 1966: 368; Tanman 2005: 219), gerek plan şeması ve gerekse Gotik üsluba atıf yapan taç kapısıyla Bergama Ulu Camii'ni hatırlatmaktadır. Söz konusu iki yapıdaki mimari bu benzerlikler, yapının Bergama Ulu Camii ile aynı dönemlerde inşa edilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Filibe Hüdavendigâr Camii'nin hariminin dokuz bölüme ayrılmış kurgusu (Özer 2008: 53) tasarım açısından Bergama Ulu Camii'ne oldukça benzemektedir. Bu iki cami derinlemesine gelişen üç sahından oluşan plana sahiptir ve bu yapıların mihrap aksındaki sahnaları kubbeyle taçlandırılmıştır. Yan sahnalar ise Bergama Ulu Camii'nde beşik tonoz, Filibe Murad Hüdavendigâr Camii'nde ise çapraz tonoz ile örtülüdür. Filibe Hüdavendigâr Camii'nin inşa tarihi hakkında kesin bir tarihlendirme olmamakla birlikte farklı görüşler söz konusudur. Evliya Çelebi yapının Sultan I. Murad dönemine ait olduğundan bahsederken Machiel Kiel ise Sultan II. Murad tarafından 1425 yılı civarında inşa ettirildiğini belirtmektedir (Eyice 1998: 287; Kiel 1996: 80). Yapının Bergama Ulu Camii ile plan şeması açısından benzerliği ve cephe düzenlemeleri Kiel'in görüşünü destekler niteliktedir.

Yıldırım Bayezid'in Anadolu Beylikleri'ne yapmış olduğu seferler aynı zamanda Osmanlı Mimarisi için yeni sayılabilecek etkilerin görülmesinde aracı bir rol oynamıştır. Fetihler sonrasında inşa edilen Bergama Ulu Camii ve Balıkesir Yıldırım Camii'nin Osmanlı'daki derinlemesine gelişen planlı camilerin ilk örnekleri arasında yer alması iki hususu akla getirmektedir. Bunlardan ilki, Osmanlı'nın fethettiği bölgelerdeki derinlemesine yönelik planlı camilerden etkilenip inşa ettiği yapılara bu planı taşımasıdır. İkinci husus ise bahsi geçen camilerin inşasında görev alan sanatkarların/ustaların aşına oldukları plan şemasını uygulamış olmasıdır.

³ Divriği Kale Camii (1189), Divriği Ulu Camii (1229), Amasya Burmalı Minare Camii (1237-1247) ve Bünyan Ulu Camii (1256) örnek gösterilebilir.

Bergama Ulu Camii'nin plan şemasının yanı sıra, taç kapısı da inşa edildiği dönemdeki Osmanlı Mimarisi için “yeni bir deneme olarak” nitelendirilebilir. Yapının kuzey cephesindeki taç kapısı, cephe düzenlemelerinin odak noktası olup silmelerle çerçeve içine alınmış çökertme içindedir. Çökertmenin üst kısmında da üç parça devşirme Marmara Adası mermerinden⁴ yapılmış bir örgü vardır. Taç kapı kemeri, Gotik üslubun karakteristik özelliklerinden biri olan kademeli olarak yapılmış profilli sivri kemer şeklinde tasarlanmıştır. Çok merkezli bu sivri kemerin üzengi noktalarına yaprak motifi işlenmiştir. Kemer alınlığında ise profillerle çerçeve içine alınmış kitabelik bölümü yer almaktadır (**Fotoğraf 3a-3b**).

Fotoğraf 3a: Bergama Ulu Camii'nin kuzey cephesindeki taç kapısı. **Fotoğraf 3b:** Taç kapı kemeri detayı.

Kitabelik bölümünün alt kısmında yer alan atkı taşının üzerinde ters-düz olarak işlenen palmetler ve çifte düğüm motifi olmak üzere iki farklı bordür bulunmaktadır. Giriş açıklığı basık kemerlidir ve bu basık kemerin iki yanında beş sıra mukarnastan oluşan konsollar vardır. Taç kapıda iki farklı malzeme kullanımı söz konusudur. Taç kapı çerçevesi ve kemeri, yapının cephelerinde olduğu gibi kahverengi/bej renkli kesme taştan yapılmıştır. Kitabelik, atkı taşı ve giriş açıklığı sövesinde ise Marmara Adası mermeri kullanılmıştır.

⁴ “Marmo Proconnesio”, “Marmor Proconnesium” ve “Marmor Cizycenum” şeklinde farklı adlandırmalara sahip bu mermer tipi, tarih boyunca Anadolu'daki pek çok yapıda kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Zeki Boleken, “Bağdat Köşkü'nde Yeniden Kullanılan Antik Renkli Mermerler ve Diğer Taşlar”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, 24, s. 73-76.

Özbek ve Kiel'e göre Bergama Ulu Camii'nin taç kapısında görülen Gotik üsluptaki kemer tasarımı, Beçin Ahmed Gazi Medresesi ile benzer anlayışta ele alınmıştır (Özbek 2002: 173; Kiel 2006: 73). Buna ek olarak Kiel, caminin mihraba dik üç sahından oluşan plan şemasından dolayı Niğde Sungur Bey Camii ile bağlantı kurmuş ve yapıda Gotik üslubun görülmesinde Venedik hakimiyetindeki Midilli'den gelen taş ustalarının etkili olduğunu ileri sürmüştür (Kiel 2006: 73).

Ekrem Hakkı Ayverdi ise Bergama Ulu Camii'nin mimarisini tasarım açısından eleştirerek, yapının mimari üslubunu, pseudo-gothique (sahte/yalancı Gotik) olarak nitelendirmiştir. Ayverdi bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Bu vasıflarıyla, san‘at târihi sahasında kalem oynatanlar için, kronolojide mühim bir mevkı‘ı olması lâzım gelir. Fekat, yukarıda anlattığımız gibi, yan cenahların içden karanlık ve kasvetli olması ve asıl, dışdan düz çatılı yapılması ve frontonlarla bitmesi, bu koca eseri istikbâl için verimsiz ve semeresiz kılmağa kâfi gelmiştir. Bunu meydana getirenler her hâlde tatlı ümidlere kapılmışlardı; belki de yeni buluşlar yapmak iddi‘âsında idiler. Fekat netîcede bu sahîfenin bir daha açılmamak üzere kapandığını gördüler. O gotik, daha doğrusu pseudo-gothique, kapı da bir daha eş bulamadı. Bu da gösteriyor ki yalnız inşâî madde ve ‘unsurların mukayesesıyla iktifa eden san‘at târihi peşinen hayâtîyetsiz olmağa mahkumdur. San‘at tetkikyı, her nevi‘ binânın taşımak zarûretinde olduğu ifâdesini, ma‘nâsını sezmeğe ve belirtmeğe mecbûrdur...” (Ayverdi 1966: 377-378).

Yapıdaki sözü edilen Gotik üslubu tarihsel süreç bağlamında açıklığa kavuşturmak gerekir. 14. yüzyılda Batı Anadolu'nun çevresini tanımlamada 4. Haçlı Seferi önem arz etmektedir. Haçlılar bu sefer sonrasında İstanbul'da yarım yüzyıldan fazla hüküm sürecek Latin İmparatorluğu'nu ve bunun yanı sıra Akdeniz çevresinde Arkhipelagos, Atina ve Kandiye gibi dükalıklar kurmuşlardır (Lognon 1969: 248).⁵ Bu dükalıklardan farklı olarak Kıbrıs'ta Kıbrıs Krallığı ve Rodos'ta St. Jean Şövalyeleri, Haçlılar'ın Akdeniz'deki gücünü pekiştirmiş ve Haçlılar hüküm sürdükleri yerlere kendilerine özgü

⁵ 4. Haçlı Seferi için ayrıca bkz.: David Nicolle, *Dördüncü Haçlı Seferi 1202-04*, Çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 3, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

mimari üslubu da taşımışlardır. Bu mimari üslup, Romanesk ve Gotik'in ön planda tutulduğu bunun yanı sıra Haçlı nüfuzunun olduğu bölgelerdeki yerel üsluplardan izler taşıyan eklektik bir anlayış olarak da nitelendirilebilir (Pringle 1999: 155-156).

Akdeniz'de Haçlı nüfuzunun olduğu bölgeler arasında Rodos ve Kıbrıs ön plana çıkmaktadır. Bu adaların Anadolu'ya coğrafi açıdan yakınlığı göz önüne alındığında, Kıbrıs Krallığı ile St. Jean Şövalyeleri'nin tarihsel süreç içerisinde Anadolu'daki devletlerle çeşitli münasebetlerinin (savaş, ticaret vb.) bu mimari anlayışın yayılmasında aracı bir rol oynadığını düşünmekteyiz.⁶ Dolayısıyla, bilhassa 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu'da inşa edilen bazı yapılarda bu devletlerin mimarilerinin etkisinden söz edilebilir.⁷

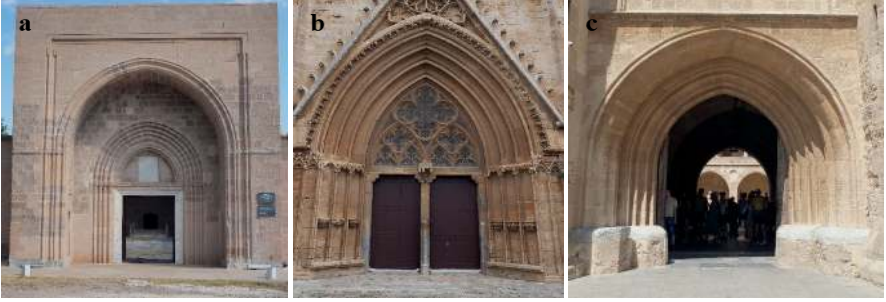
Çalışmanın odak noktası olan Bergama Ulu Camii'nin taç kapısındaki Gotik üsluptaki kademeli olarak ele alınmış profilli sivri kemerler, Menteşe Beyliği'ne ait 1375 yılında inşa edilen Beçin Ahmed Gazi Medresesi ile benzer kurguya sahiptir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Bergama Ulu Camii'nin taç kapısı çok merkezli bir kemerden oluşmaktadır ve tasarım açısından Ahmed Gazi Medresesi'ndeki kemerin daha gelişmiş halidir. Söz konusu bu kemerlere etki eden üslubu anlamlandırmak için Rodos ve Kıbrıs'ta yer alan yapılarla ilişki kurulması gerekmektedir.

Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin taç kapısındaki giriş açıklığını çevreleyen kademelenmiş profilli sivri kemerler; uygulama biçimi açısından Lefkoşa St.

⁶ Tanman ve Kiel'e göre bu Gotik etkidir. M. Baha Tanman, "14. ve 15. Yüzyılların Anadolu Türk Mimarlığında Gotik Etkiler", *Afife Batur'a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, Literatür Yayınları, İstanbul 2005, s. 213. Machiel Kiel, "Cross-Cultural Contacts in 14th Century Anatolia Gothic Influences of the Architecture of the Turcoman Principalities of Western and Central Anatolia (Examples from Antalya, Bergama, İstanos, Niğde and Peçin)", *Sanat Tarihi Defterleri*, 10, s. 67-89. İstanbul, s. 60. Etki kavramına farklı perspektiften bakmak gerekirse, Gotik mimari bir üsluptur ve bir etkinin sonucudur. Buradaki etki kavramı, Akdeniz'deki Haçlı devletlerindeki mimari anlayışın farklı unsurlarla Anadolu'ya ulaşması olarak görülmelidir. Söz konusu bu anlayışın Anadolu'daki yapılarıdaki etkisi Gotik üslup şeklindedir.

⁷ Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nden önce inşa edilen Niğde Sungur Bey Camii (1316-1335) ve Korkuteli Alaaddin Camii'nin (1361-1373) bilhassa cephe düzenlemelerinde Gotik üsluba ait unsurlar görmek mümkündür. Bkz.: Ömür Bakırer, "Niğde Sungur Bey Camisi'nin Taçkapı ve Pencereleri için Bazı Düşünceler", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri (7-10 Mart 1994, Mimar Sinan Üniversitesi Oditoryumu)*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 2000, s. 81; Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Devri Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 58; Ahmet Çaycı, "Korkuteli (İstanos) Tarihi ve Korkuteli Alaaddin Camii Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16 (2004), s. 121.

Sophia Katedrali (Selimiye Camii) (1209), Magosa St. Nicholas Katedrali (Lala Mustafa Paşa Camii) (1328) ve Rodos Büyük Üstadlar Sarayı (14. yüzyıl) girişlerinin adeta tekrarıdır (**Fotoğraf: 4a-4b-4c**). Bergama Ulu Camii'nin taç kapısında yer alan çok merkezli sivri kemer ise Bellapais Manastır Kilisesi (13. yüzyıl) girişindeki kemerin benzeridir. Bununla birlikte taç kapının kademelenmiş profilli kemer formu; Magosa St. Anne Kilisesi (14. yüzyıl) ile Magosa St. Paul ve St. Peter Kilisesi (Buğday Camii) (14. yüzyıl) başta olmak üzere Kıbrıs'ta pek çok yapıda görülmektedir (**Fotoğraf 5a-5b-5c-5d**).

Fotoğraf 4a: Beçin Ahmed Gazi Medresesi. **Fotoğraf 4b:** Magosa St. Nicholas Katedrali (Lala Mustafa Paşa Camii). **Fotoğraf 4c:** Rodos Büyük Üstadlar Sarayı.

Fotoğraf 5a: Bergama Ulu Camii. **Fotoğraf 5b:** Bellapais Manastır Kilisesi. **Fotoğraf 5c:** Magosa St. Anne Kilisesi. **Fotoğraf 5d:** Magosa St. Paul ve St. Peter Kilisesi (Buğday Camii).

Bergama Ulu Camii'nin taç kapısındaki mimari üslubu etraflı bir şekilde yorumlamak için Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin mimarisine değinmek

gerekir. Medresenin taç kapısı dışında, cephe düzenlemelerindeki farklı unsurlarda da Gotik üslup takip edilebilir. Yapıdaki bu üslup, Menteşe Beyliği'nin Akdeniz'deki ticari ilişkileri ile açıklanmakta ve medresenin inşasında Rodos ve/veya Kıbrıs'tan gelen sanatkarların/taş ustalarının çalışmış olduğu düşünülmektedir (Tanman 2005: 221; Arel 2014: 60). Bergama Ulu Camii'ndeki taç kapı tasarımında, Kiel'in bahsettiği Midilli'den gelen taş ustalarından ziyade, Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin inşasında görev almış taş ustaları/sanatkârların çalışmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmalıdır.⁸ Haçlı devletlerindeki mimariye aşına bu sanatkarların Yıldırım Bayezid'in fetih hareketinden sonra Menteşe Beyliği topraklarından gelmiş olması muhtemeldir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Beçin Ahmed Gazi Medresesi ve Bergama Ulu Camii arasında yaklaşık yirmi beş senelik bir zaman dilimi vardır. Bu durum, söz konusu sanatkarlara ait bir atölyenin varlığını desteklemektedir.⁹ Bu atölyenin ustaları/sanatkârları taş işçiliğinin yanı sıra aşına oldukları plan şemasını Bergama Ulu Camii'ne uygulamış olabilirler.¹⁰ Öte yandan, bu atölyenin yalnızca taş işçiliğinden sorumlu olup plan şemasının tasarımında yerli Hristiyan ustaların söz sahibi olabileceği de göz ardı edilmemelidir.¹¹

⁸ Erken Osmanlı Dönemi yapılarındaki Gotik üslubun gözlemlenmesi Yıldırım Bayezid'in Tekeoğlu ve Menteşeoğlu beyliklerini hakimiyeti altına aldıktan sonra buralardan getirilen sanatkarlarla açıklanabilir. M. Baha Tanman, "Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimariye Etkileri*, Editör: Yıldray Özbek – Ayşe Budak, Literatürk Academia, Konya 2020, s. 370.

⁹ Osmanlı Mimarisinde bu şekilde farklı coğrafyalardan gelen atölyelerin/atölye mensuplarının çalıştığı, yapılarındaki mimar imzalarından takip edilmektedir. Selçuk İsa Bey Camii'nin mimarı Ali bin Müşeymeş ed-Dımaşkı'dır. Ali bin Müşeymeş'in yeğeni Ebubekir bin Muhammed ed-Dımaşkı, Amasya Bayezid Paşa Camii (1414) ve Merzifon Çelebi Medresesi'nin (1414-1415) mimarlığını yapmıştır. Onun oğlu Ahmed ise Ankara Karacabey Külliyesi'nin (1427) inşasında mimar olarak görev almıştır. Dımaşk (Şam) kökenli bu aile ve beraberindeki atölyenin Anadolu'da 1370'lerden 1430'lara kadar faaliyet gösterdiği dikkati çekmektedir. Bkz.: Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995; Mustafa Çağhan Keskin, "üstâd ibni üstâd": Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar ve Oğullar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 32, s. 347-365.

¹⁰ Haçlı devletleri tarafından Kıbrıs ve Rodos'ta inşa edilen kiliselerde de üç nefli bazilikal planın uygulandığı örnekler mevcuttur. Bkz.: Camille Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Çev: David Hunt, Trigraph, Londra 1987; Albert Gabriel, *La Cité de Rhodes MCCCX—MDXXII Architecture Civile et Religieuse*, Paris 1923.

¹¹ Derinlemesine gelişen bazilikal nitelikteki mekân tasarımı, 1180-1181 tarihli Divriği Ulu Camii'nden itibaren Anadolu'daki Türk-İslam mimarisinde gözlemlenebilir. Bu tasarım anlayışında Anadolu'daki Hristiyan mimarlığının etkisi üzerinde durulmalıdır. Bkz.: M. Baha Tanman, "Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri", s. 370.

Bir başka husus da, Bergama Ulu Camii'nin taç kapısındaki süsleme unsurlarında ters-düz olarak işlenen palmetler ve çifte düğüm motifinden oluşan bordür ön plana çıkmaktadır. Ters-düz olarak işlenen palmetlerden oluşan bordür, Bursa Yıldırım Camii'nin taç kapı nişlerinde de bulunmaktadır (Özbek 2002: 172). Bergama Ulu Camii'ndeki düğüm bordürü, tasarım açısından Selçuk İsa Bey Camii'nin batı cephesinde yer alan penceredeki düğüm bordürüyle büyük ölçüde benzemektedir.¹² Bu örneklerle ilaveten, Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin kitabesinde de düğüm bordürüne yer verilmesi dikkat çekici bir durumdur (Fotoğraf 6a-6b-6c).

Şunu da belirtmek gerekir ki, düğüm gerek Bizans ve gerekse Türk-İslam sanatında yaygın kullanılan bir motiftir.¹³ Bunun yanı sıra, Büyük Üstadlar Sarayı ve Şövalyeler Hastanesi (14-15. yüzyıl) gibi Rodos'taki St. Jean Şövalyeleri'ne ait pek çok yapıda da düğüm motifinin farklı biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Üzerinde durulması gereken diğer bir konu ise düğüm motifinin etkileşimin boyutları açısından incelenmesi gerektiğidir (Fotoğraf 7a-7b).

Fotoğraf 6a: Bergama Ulu Camii taç kapısında yer alan düğüm bordürü. **Fotoğraf 6b:** Selçuk İsa Bey Camii'nin penceresinde yer alan düğüm bordürü. **Fotoğraf 6c:** Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin kitabesinde yer alan düğüm bordürü.

¹² Selçuk İsa Bey Camii'ndeki bordürün iç kısmının oyulmuş olduğu, Bergama Ulu Camii'ndeki bordürün ise sathî bırakıldığı görülmektedir.

¹³ Düğüm motifinin gelişimi için ayrıca bkz: Alev Çakmakoglu Kuru, "Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Düğüm Motifi ve İkonografisi", *Erdem*, 51, s. 23-52.

Fotoğraf 7a: Rodos Büyük Üstadlar Sarayı. **Fotoğraf 7b:** Rodos Şövalyeler Hastanesi.

SONUÇ

Yıldırım Bayezid'in Anadolu'daki beyliklere yönelik, bilhassa 1391'den 1394'e kadar ve daha sonraki süreçte de devam eden fetih hareketleri, Osmanlı hakimiyetinin Anadolu'da geniş bir çevreye yayılmasını sağlamıştır. Osmanlı Mimarisi'nde yeni/farklı denemelerin uygulandığı bu dönemde, yakın çevre kültürlerin etkileri inşa edilen yapılarda da görülmektedir. 1398-1399'da inşa edilen Bergama Ulu Camii'nin mimarisinde de bu dönemdeki çevre kültürlerin izleri vardır.

Yapının derinlemesine gelişen üç sahınlı planı, cephe tasarımı ve Gotik üsluptaki taç kapısı, inşa edildiği dönemde Osmanlı Mimarisi için yeni bir denemedir. Mimari açıdan bu denemeyi meydana getirenler; Ekrem Hakkı Ayverdi'nin ifadeleriyle “tatlı ümitlere kapılanlar, belki de yeni buluşlar yapmak iddiasında olanlar” ustalar ve/veya sanatkârlardır.

Yıldırım Bayezid'in Anadolu'daki fetih hareketleri sonrasında Osmanlı'ya tâbi olan beyliklerden biri de Menteşe Beyliği'dir. Bu beyliğe ait Beçin Ahmed Gazi Medresesi'nin taç kapısı ile sonraki dönemlerde inşa edilen Bergama Ulu Camii'nin taç kapısı pek çok araştırmacının da belirttiği üzere, Gotik üsluptadır. Bu üslubun beslendiği kaynak Kıbrıs ve Rodos'ta yer alan Haçlı devletlerindeki mimari anlayış, taşıyıcısı olan ve devamlılığını sağlayan ise bu mimariye aşına olan sanatkârlardır. İki yapıda da Gotik üslubun benzer şekilde tekrarlanması ve yapıların inşa tarihleri arasında yaklaşık yirmi beş senelik bir zaman dilimi olması bahsi geçen sanatkârlara ait bir atölyenin varlığına işaret etmektedir. Bergama Ulu Camii, plan

özellikleri bakımından değerlendirildiğinde ise iki olasılık karşımıza çıkmaktadır. Yapının derinlemesine gelişen plan şemasının uygulamasında ya bahsi geçen atölye rol oynamıştır ya da yerli Hristiyan ustalar söz sahibi olmuştur.

Bergama Ulu Camii, mimari/sanatsal açıdan farklı üslup/etkileri içinde barındıran ve Erken Osmanlı Mimarisi'nde yeni denemelerin uygulandığı eserlerden biridir. Söz konusu yapının gerek plan şeması ve gerekse taç kapı tasarımı, Osmanlı'nın kozmopolit açıdan zenginliğini ve farklı coğrafyalardan gelen sanatkârların hamisi olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum, Yıldırım Bayezid'in Anadolu Beylikleri'ne yönelik fetih politikasının Osmanlı'nın sanat ve kültürel ortamına yansımadır.

KAYNAKLAR

Arel, Ayda (2014). “Bir Temellük Aracı Olarak Mimarlık: Menteşe Beyliği Örneği”, *Beylikler Dönemi Kültür ve Sanatı 16-17 Nisan 2003 Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, s. 43-82.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1966). *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşesi Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Bakırer, Ömür (2000). “Niğde Sungur Bey Camisi'nin Taçkapı ve Pencereleri için Bazı Düşünceler”, Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri (7-10 Mart 1994, Mimar Sinan Üniversitesi Oditoryumu), İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, s. 73-84.

Bayatlı, Osman (1960). “Bergama'da Türk-İslâm eserleri”, *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 279-291.

Boleken, Zeki (2023). “Bağdat Köşkü'nde Yeniden Kullanılan Antik Renkli Mermerler ve Diğer Taşlar”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi* 24, s. 66-87.

Dukas (1956). *Bizans Tarihi*, Çev. Vladimir Mirmiroğlu, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, İstanbul Enstitüsü Yayınları.

Emecen, Feridun M. (2014). “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”, *Osmanlı Araştırmaları* 43, s. 67-92.

Emecen, Feridun M. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Emecen, Feridun M. (2021). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Enlart, Camille (1987). *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Çev: David Hunt, London: Trigraph.
- Ersoy, Bozkurt (1988). “Bergama Ulu Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi* 4, s. 57-71.
- Ersoy, Bozkurt (1989). *Bergama Cami ve Mescitleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eyice, Semavi (1998). “Hudavendigar Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi-XVIII*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 287-289.
- Gabriel, Albert (1923). *La Cité de Rhodes MCCCX — MDXXII Architecture Civile et Religieuse*, Paris.
- İnalcık, Halil (1992). “Bayezid I”, *TDV İslâm Ansiklopedisi- V*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s. 231-234.
- İnalcık, Halil (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Keskin, Mustafa Çağhan (2023). “‘üstâd ibni üstâd’: Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar ve Oğullar”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 32, s. 347-365.
- Kiel, Machiel (1996). “Filibe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi- XIII*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 79-82.
- Kiel, Machiel (2006). “Cross-Cultural Contacts in 14th Century Anatolia Gothic Influences of the Architecture of the Turcoman Principalities of Western and Central Anatolia (Examples from Antalya, Bergama, İstanosz, Niğde and Peçin)”, *Sanat Tarihi Defterleri* 10, s. 67-89.
- Kuru, Alev Çakmakoglu (2008). “Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Düğüm Motifi ve İkonografisi”, *Erdem* 51, s. 23-52.
- Lognon, Jean (1969). “The Frankish States in Greece”, *A History of the Crusades*, II, Ed: Kenneth M. Setton. Wisconsin: University of Wisconsin Press, s. 235-276.
- Nicolle, David (2013). *Dördüncü Haçlı Seferi 1202-04*, Çev. Gürkan Ergin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öney, Gönül (2007). *Beylikler Devri Sanatı XIV – XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özbek, Yıldırım (2002). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.

Özer, Mustafa (2008). “Bulgaristan- Plovdiv (Filibe)’deki Murad Hüdavendigâr (Cuma) Camisi’nin Son Restorasyonlar Doğrultusunda Mimari ve Süsleme Bakımlarından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Plovdiv Cumacamii Konferansı*, s. 49-70.

Özkarcı, Mehmet (2001). *Niğde’de Türk Devri Mimarisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Pringle, Denys (1999). “Architecture in the Latin East”, *The Oxford History of the Crusades 1098–1571*, Editör: J. Riley, New York: Oxford University Press, s. 155-175.

Runciman, Steven (2019). *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 3, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sönmez, Zeki (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, Faruk (2001). “Karamanoğulları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi- XXIV*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 454-460.

Tanman, M. Baha (2005). “14. ve 15. Yüzyılların Anadolu Türk Mimarlığında Gotik Etkiler”, *Afiye Batur’a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul: Literatür Yayınları, s. 213-258.

Tanman, M. Baha (2020). “Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri”, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimariye Etkileri*, Editör: Yıldırım Özbek – Ayşe Budak, Konya: Literatürk Academia, s. 339-397.

Texier, Charles (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi- I*, Çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.

van Berchem, Max (1912). *Die Muslimischen Inschriften von Pergamon*, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Yinanç, Mükrimin Halil (1970). “Bayezid I, Yıldırım”, *İslâm Ansiklopedisi- II*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 369-392.

Witteck, Paul (1999). *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:94450> (Eriřim tarihi: 26.07.2024)

